

ORTA ASIYA VƏ ŞƏRQİ TÜRKİSTANDA ORTA ƏSR KİTABCILIQ VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

Kazimi P.F.
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Pkazimi@mail.ru

*Məqalə türk xalqlarının mədəniyyəti kontekstində Orta Asiya və Şərqi Türki-
standa kitab və kitabxana mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr edilib. Türk xalqlarının
müştərək mədəni irsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat işi nəhəng
arıalda qorunub saxlanılmış ilk əlyazma kitabından XX əsrə qədər böyük tarixi
mərhlə təhlil olunur.*

*Açar sözlər: kitab və kitabxana mədəniyyəti, Orta Asiya və Şərqi Türki-
stan, İslam mədəniyyəti, əlyazma kitabı.*

Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda ərəb qrafikalı əlyazma kitabının meydana gəlməsi, həmin ərəzilərdə yaşayan əhalinin islamı qəbul etməsi və burada ərəb əlifbasının və ərəb dilinin yayılması ilə bağlıdır. “Kitab” “əsər” və ümumiyyətlə, eyni ölçülü yazılmış kağız vərəqlərinin bir cild içərisində toplanması ərəb sözü olan kitab mənasında işlədilir. Kitabın əsas dil əlamətindən başqa “məktub”, “yazı”, “savad”, həmçinin “kitab”, “əsər” və s. mənasında fars dilindən alınmış namə sözündən istifadə olunurdu. Bu zaman göstərilən mənələrdə namə sözü işlənərkən özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb edirdi. O, birincisi, başqa sözlərlə vəhdətdə işgüzar yazılı sənədləri, yəni praktik təyinatlı kitab, məsələn, “Vəsiyyətnamə”, “Vəkalətnamə” və s. göstərməyə xidmət edirdi. İkincisi, o, qeyd edilən kitablarda tərkib hissəsini müəyyən edən forma kimi tez-tez işlədilir, məsələn, “Şərəfnameyi sahi” (“Şah şöhrəti kitabı”), “Fəthnamə”, “Fırqətnamə” (“Ayrılıq haqqında poema”) və s.

Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda yaradılmış əlyazma kitabının miqdarı barədə bu günə qədər tam təsəvvür yoxdur. Yaqın ki, illər keçdikcə bu barədə dəqiq məlumat vermək daha da çətin olacaq. Yalnız Özbəkistan EA Şərqsünəşliq İnstitutunun Şərqi əlyazmaları külliyyatında 160 mindən çox müsəlman əlyazması nüsxələrinin saxlanılması orta əsr kitab mədəniyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Onların arasında əsasən türk, ərəb, tacik, fars və özbək dillərində müstəqil əsərlərin sayı 80000-ə yaxındır. Bu əsərlərin əsas hissəsi Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi, Daşkəndin və qonşu Orta Asiya respublikalarının kitab saxlayıcıları ərəbqrafikalı əlyazma kitabları ilə zəngindir. Hazırda Sankt-Peterburq, Kazan, Bakı və Moskvanın kitabxanalarında, digər ölkələrin şərqsünəşliq mərkəzlərində saxlanılan əlyazma kitabları arasında Orta Asiyada və Şərqi Türki-standa yazılmış və tərtib edilmiş əlyazmalar da az deyildir. Deməli, orta

əsrlərdə Orta Asiya və Şərqi Türki-standa ərazisində yaradılmış əlyazma kitablarının ümumi sayı on minlərlədir. Bu, şübhəsiz, Orta Asiya xanlıqlarında o dövrdə kitabçılıq işinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına və orada kitabın geniş yayılmasına sübutdur. Ədəbi əsərlərin qorunub saxlanması bütünlükdə cəmiyyətin kitab mədəniyyətindən asılıdır. Bizə gəlib çatmış əlyazmaların ümumi sayı, həm də onların sırasında bir çox yüzilliklər bundan əvvəl yaradılmış çoxlu sayda kitabların varlığı o dövrdə insanların əlyazma kitabına qayğısını, cəmiyyətdə əlyazma kitabının yüksək nüfuzunu sübut edir.

Əlyazma kitablarının tərkibi müxtəlifdir. Burada tarixi, coğrafi, bioqrafik, ədəbiyyat, təbiət elmləri, dini, poetik və digər məzmunlu əsərlər, riyaziyyat, məntiq, etika və musiqi üzrə traktatlar, çoxlu sayda şərhlər, təqvimlər, həmçinin aktlar, fərmanlar, diplomatik xarakterli yazılar, inzibati, hüquqi, iqtisadi məzmunlu sənədlər, orijinal əsərlər, tərcümələr, təzkirələr və xatirə ədəbiyyatı vardır.

Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ədəbi janrlar, formalar, növlər və s. heç də bir sahəni təmiz halda təmsil etməmişdi. Şərqi ədəbiyyatına, xüsusilə də “elmi əsərlərə” sinkretiklik, növlərin, formaların, janrların zəif diferensiasiyası xarakterikdir. Ədəbiyyatın müxtəlif növlərinə, elmin müxtəlif sahələrinə aid materialın, həmçinin eyni növün müxtəlif forma və janrların bir əsərdə birləşdirilməsi yazıçılar dairəsində adi qayda idi. Bu deyilənlər, əlbəttə, o demək deyil ki, orta əsrlər müsəlman şərqişində elmlərin təsnifatı yox idi. Əksinə, müsəlman alimləri nəinki biliyin ayrı-ayrı sahələrini seçirdilər, onlar həm də orta əsr elminin müxtəlif sahələrini hətta bir növ içərisində müxtəlif formaları fərqləndirmək üçün saysız-hesabsız elmi və texniki terminlər işləyib hazırlamışdılar. Burada təlif və təsnif terminlərinə istinad etmək olar. Birinci termin orijinal elmi və yaxud ədəbi əsəri təyin etməyə xidmət edir, ikinci isə adətən ümumiləşdirilmiş toplular adlanırdı. Deməli, orta əsrlər yazılı abidələrin janrlarını, növlərini, tiplərini və s. təsnifləşdirmək sahəsində məlum çətinliklər o dövri cəmiyyətdə bu kateqoriyaların mövcud olmaması ilə deyil, bir çox əsərlərin çoxplanlı olması ilə bağlıdır. Məsələn, bir lətifə toplusunda xronika parçasına, sülalə tarixinə, məişət əfsanəsinə, coğrafi əsərdə lingvistik materiala, hüquqsünəşliq traktatında coğrafiya bölməsinə və s. rast gəlmək olur.

Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı eyni deyildi. Bu qeyri-bərabərlik müəyyən dərəcədə müsəlman şərqişində elmin inkişafı ənənələri ilə izah olunur. Elmin çox sahələri o dövrün şəraitinə uyğun olaraq ancaq sarayda inkişaf edə bilirdi. Praktik əhəmiyyətli elm sahələrinin, məsələn, riyaziyyatın (düzgün hesabat aparmaq naminə), astronomiyanın (astroloji inancla əlaqədar), təbabətin (müalicə təcrübəsi üçün) inkişafı təkcə mədəni əhatənin mövcudluğundan asılı deyildi, ən başlıcası hər bir şərqiş hökmdarının – alimlərin və ədəbiyyatçıların təsəvvürünün şəxsi marağından asılı idi. Əgər nəzərə alsaq

ki, sarayda poeziya və tarix, yəni hökmdarın adını əbədiləşdirən və nəsillərin yaddaşına həkk edən ədəbi janrlar və elm sahələri daim diqqət mərkəzində idi, hər şey aydın olardı. Poeziya, xüsusilə populyar idi. Ədiblərin böyük əksəriyyəti maddi cəhətdən bütünlüklə hakim dairələrdən asılı olduğundan poeziya ilə məşğuliyyətlərini özlərinin “maddi güzəranı” ilə bağlayırdılar. Bu cəhətdən Camal Kərşi ləqəbi ilə məşhur olan balasaqunlu Əbülfəzl b. Məhəmmədlə bağlı misal maraqlıdır. O, 1264-cü ildə gənc ikən qeyri-məlum səbəbdən Kaşqara getməli olur. Orada Camal Kərşini yerli sədrə (ruhanilərin və mülki administrasiyanın başçısı) təqdim edirlər. Təzə yerdə onun nə işlə məşğul olacağı məsələsini sədr onunla müzakirə edir, hər məşğuliyyətin sərfəli və qeyri-sərfəli tərəflərini mükəmməl araşdırır. Nəhayət, sədr qərara gəlir ki, yaxşısı budur qonaq poeziya ilə məşğul olsun, çünki bu məşğuliyyət ona həm mənəvi, həm də maddi təminat gətirəcək. Vasifinin xatirələrinə görə, poeziya məşğuliyyəti ilə bağlanan “maddi rifah” xoşuna gələn şeirə görə yüksək vəzifəli şəxsəndən şairin aldığı pul və hədiyyə ilə ifadə olunurdu. Hərdən şairə vəzifə də bəxş olunurdu, məsələn, daruqi (şəhər rəisi), müxtəsibə (bazar nəzarətçisi) və s. XVI əsr tarixçisi Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə, Sultan Hüseynin (1469-1506) hakimiyyəti dövründə paytaxt Herat şəhərində “12 min şagird, şair, yazar və digər peşə sahibi var idi – onların hamısı əmirlərin, vəzirlərin və hökmdarın hesabına məvacib alırdı. Burada qeyd edək ki, müsəlman Şərqində geniş şöhrət qazanmış ayrı-ayrı görkəmli şairlər, həm də xarici müsəlman dövlətləri hökmdarlarından məvacib alırdılar. Məsələn, Sultan II Bəyazid (1481-1512) hər il Buxaraya möhtərəm Mövlanə Əbdürəhman Cami və Nəqşbəndi rəhbərləri üçün 10 min gümüş dirhəm göndərirdi.

Dilinə görə Orta Asiya və Şərqi Türkiyə əlyazma kitabları eyni deyildir. Bizə gəlib çatmış yazılı abidələr üç dildə - ərəb, fars və türk dillərində yazılmışdır. Bu dillərin aqibəti müxtəlifdir. IX əsrin başlanğıcına qədər Orta Asiya da daxil olmaqla, bütün müsəlman dünyasının elmi dili ərəb dili idi. O dövrdə əhalinin islamlaşdırılması ilə yanaşı, ərəb dili də yayılırdı. IX əsrdən yeni fars dilində ədəbiyyat meydana gəlməyə başlayır. Sonradan fars dili tədricən, demək olar ki, müsəlman dünyasının bütün şərq hissəsinin ədəbi dilinə çevrilir. Hazırda məlum olan ərəb qrafikalı türk dilli abidələrin ilkin nümunələri XI əsrə aiddir. 462/1069 Şair Yusif Balasaqunlu Kaşqar xanı üçün türk dilində, türk adı altında “Qutadqu bilig” (“Xoşbəxt edən bilik”) didaktiv poemasını yazmışdır. Türk dilində ərəb qrafikalı ədəbiyyatın inkişaf tempi və məsəbəbi üçün artıq XIII əsrdə bizim rastlaşdığımız müsəlman dünyasının üç ədəbi dili – ərəb, fars və türk dilləri xarakterikdir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatı daha mükəmməl forması, fars ədəbiyyatı fikir dərinliyi ilə seçilir və qəbul edilirdi. Türk ədəbiyyatı bu və ya digər cəhətdən hər ikisi ilə əlaqəli vəziyyətdə idi, ancaq böyük təbiiliyi, böyük heca sadəliyi və həyata böyük yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edirdi.

Adı çəkilən dillərdən heç biri digərini sıxışdırıb aradan çıxartmamışdır. Ancaq Orta Asiyanın və Şərqi Türkiyənin mədəni həyatında onlardan istifadənin öz xüsusiyyətləri vardı. Ərəb dili IX əsrdən bir müddət sonra da öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Orta Asiya və Şərqi Türkiyədən olan əl-Fərabî (X), İbn Sina (X-XI), Biruni (X-XI), Mahmud Kaşqari (XI), və b. kimi məşhur alimlərin əsərləri bu dildə yazılmışdır. Orta Asiyada siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dil yönümü də dəyişmiş və ərəb dili bu ərazidə öz mövqeyini tədricən itirmişdir. Tədricən o, ilahiyat ədəbiyyatı və ibadət dilinə çevrilmişdir. Son orta əsrlərdə Orta Asiyada və Şərqi Türkiyədə ərəb dilində yaradılmış elmi və poetik ədəbiyyatın xüsusi çəkisi çox azdır. Ərəb dilinin əvəzinə fars-tacik dili burada böyük mədəni nüfuz qazanır. Orta Asiyanın üç xanlığından ikisində, Buxara və Kokand xanlıqlarında son dövrlərdəki dövlət dəftərxana və mədəniyyət dili olmuşdur. Kaşqar mədəniyyəti də fars dilinin təsirindən kənar qalmamışdır. Şərqi Türkiyədə iki ən məşhur tarixi əsər – Mirzə Haydar Dügəlätin (XVI) “Tarixi Rəşidi” və Curasin (XVII) əsərləri fars-tacik dilində yazılmışdır.

XI əsrdən başlamış türk dilində ərəb qrafikalı ədəbiyyatın inkişafının fasiləsiz olmasına baxmayaraq, XVI əsrə qədər o, əsasən, poeziya dili olaraq qalmışdır. Sayına görə əhəmiyyətli dərəcədə yerli elmi ədəbiyyatda “cağatay dili” adlanan Orta Asiya türkcəsinin də meydana gəlməsi XVI əsrə aiddir. Bu dövrdə orijinal türk ədəbiyyatı ilə yanaşı tərcümə ədəbiyyatı da intensiv inkişaf edirdi. Orta Asiyada təşəkkül tapmış tərcümə yaradıcılığının məsəbəbi aşağıdakı faktlardan görmək olar. Yalnız XVI əsrin birinci yarısında ərəb və fars dillərindən Orta Asiya türkcəsinə Blaminin “Tarixi Təbəri”, Rəşidəddinin “Tariki Qazani”, Yəzdinin “Zəfərnəmə”, həmçinin “Kəlilə və Dimnə”, “Əcaib əl-məxlukat”, “Dürr əl-məcalis”, “Miftəh əl-cənnət”, “Miftəh əl-gülüb” kimi məşhur əsərlər tərcümə olunmuş, Şeybani xanın göstərişi ilə Firdovsinin “Şahnamə” poemasının tərcüməsi işinə başlanmışdır. Maraqlıdır ki, tərcüməyə yaranmış ehtiyacı tərcüməçilərin özləri türk əyalətlərində əhalinin əsas hissəsinin artıq ərəb dilini başa düşməməsi vəziyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bu cür əsaslandırılmaya misal, “Sultan Hüseynin vaxtında – tərcüməçi Fidani “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsinə ön sözdə bizi əmin edir, - fars dili geniş yayılmışdı. Ubaydullah xan Mavənnəhrin taxtı-tacına sahib olduğdan sonra ulusun böyük hissəsi türk dilinə böyük əhəmiyyət verməyə başladı. Xüsusilə, xanlar, sultanlar və əmirlər hamısı türk dilində danışdırlar. Onların çoxu farsca danışmağı bacarmırdı. Onlardan Qaraçinlər qrupundan Quşçu qəbiləsindən olan Köpək Quşçunun oğlu böyük əmir Qənbər fəqir Fiqana bu kitabı türkcəyə tərcümə etməyi tapşırırdı. O, “qoy bütün türklər bundan bəhrələnsinlər” – dedi.

Hər halda Orta Asiyanın üç xanlığından ancaq birində - Xivə xanlığında türk dili dövlət dəftərxana və ədəbiyyat dili kimi qəbul edilmişdi. Türk dilində

müsəlman ədəbiyyatının Şərqi Türkistanda həm orijinal, həm də tərcümə formasında inkişafı XVIII əsrə aiddir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Orta Asiyada və Türkistanda ərəb əlifbası ilə yanaşı uyğur əlifbası da yayılırdı. Hesab olunur ki, Orta Asiya hökmdarlarının saraylarında XVI əsrin başlanğıcınadək xüsusi terminlə bəxşi adlanan uyğur mirzələri çalışırdılar. V.V.Bartold belə hesab edir ki, çağatay xanları yanındakı mirzələr, görünür, taxt-taca müsəlman mədəniyyəti nümayəndələrindən daha yaxın idilər və tarixi hadisələrin xronikasını aparmaq bütünlüklə onların əlində idi. O cümlədən “uyğur bəxşiləri tərəfindən uyğur dilində və uyğur yazısı ilə” “Tarixi xanı” adı altında Teymurun yürüşlərinin şeirlə xronikası tərtib olunmuşdur. “Zəfərnəmə”nin müəllifi Yəzdi (XV) və “Zübdət əl-əsr”in yaradıcısı Abdallah b. Məhəmməd b. Əli Nəsrallahi (XVI) mənbə kimi ondan istifadə etmişlər; Orta Asiyada Teymurilər dövründə dəftərxana sənədlərinin tərtibi və xarici dövlətlərlə yazışma zamanı uyğur əlifbasından istifadə olunması faktları, həmçinin elmi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir. Axıncıya misal olaraq, Teymuri Əbu Səidin (1451-1469) Uzun Həsənə 10 oktyabr 1468-ci il tarixli məktubunu göstərmək olar. Hazırda İstambulda Topqarı muzeyinin kitabxanasında saxlanılan həmin məktub orijinalda transkripsiya və tarixi-filoloji şərhli A.N.Kurat tərəfindən 1940-cı ildə nəşr edilmişdir.

Bizə gəlib çatan son orta əsr ərəb qrafikalı Orta Asiya və Şərqi Türkiстан əlyazmaları kağız üzərində yazılmışdır. Kağızı təyin etmək üçün kağız sözündən istifadə olunmuşdur. Orta Asiyada VIII əsrdən başlayaraq kağız əsasən Səmərqənddə hazırlanırdı. Başqa iri kağız istehsalı mərkəzləri Buxara, özbək xanlıqları dövründən başlayaraq Kokand şəhəri, daha doğrusu, Kokandin yaxınlığında yerləşən Kokozqar və Çorku əyalətləri olmuşdur. İri mərkəzlərdə kağız istehsalında adətən su dəyirmanlarından istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar Babur belə məlumat verir: “Dünyada ən yaxşı kağız Səmərqənddən alınır, o, öz qeydlərində yazır, - kağız dəyirmanları üçün bütün su Kani Çildən gəlir. Kani Çil Siyah Abinin sahillərində yerləşir, bu kiçik çayı Abi-Rəhmət də adlandırırlar”. Daha sonra o, dəqiqləşdirir ki, “orada su yeddi - səkkiz dəyirmanı çatar”. “Kağız dəyirmanları həmçinin Heratda da vardı. Kustar üsulu ilə yazı kağızı istehsalı Orta Asiyanın bir çox rayonlarında yayılmışdı.

Yazı kağızı bir neçə növdə istehsal edilirdi. Onun ən geniş yayılmış növü kağız nimkatani idi. Kağızın hazırlanması üçün əsas xammal çətənə lifləri sayılırdı. Kağız istehsalı prosesi çox əmək tutumlu olub, böyük vaxt və fiziki qüvvə tələb edirdi. Xammalı əvvəlcə su vasitəsilə hərəkətə gətirilən dibayə basırdılar. Xırdalanmış kütləni yuyur, sıxırdılar və oraya müəyyən nisbətə ağ qələvi məhlul (potaş) və əhəng əlavə edirdilər. Sonradan yenidən qarışdırır, qurudur və dibayə basırdılar. Bu cür əməliyyat bir neçə dəfə təkrar

olunurdu. Kütlənin hazırlanması prosesi başa çatdıqdan sonra kağız vərəqlərinin tökülməsi başlayırdı. Kağızın tökülməsi forması barmaqıq və tordan ibarət idi. Barmaqıq tut ağacından hazırlanırdı, torun forması isə paralel uzadılmış və at tükləri ilə bağlanmış nazik zoğlarından yaranırdı. Vərəqi tökmək üçün tor üstünə kütləni içərisinə yayırdılar. Qurudulmuş kağız vərəqlərini çıxararaq xüsusi bıçaqla kəsirdilər. Kağıza parlaqlıq vermək üçün onu hər iki tərəfdən buğda unundan hazırlanmış nişasta ilə örtürdülər. Qurudulduqdan sonra hər vərəqin iki üzünü də armud ağacından düzəldilmiş taxta üzərində xüsusi balıqqulağı ilə sıgallayırdılar.

Əlyazması üçün kağız müxtəlif tona və rənglərə boyanırdı. Yazı kağızının rənglənməsi müxtəlif vasitələrlə və çox vaxt mürəkkəblə olurdu. Rəngli kağız bir qayda olaraq bədii tərtibatlı əlyazmalarda istifadə olunurdu. Adı əlyazmalar əsasən bərk boz kağızı nimkatani tipli kağızlarda yazılırdı. Demək olar ki, belə hallarda bütün əlyazmalar şərq, yəni yerli istehsal olan kağızlarda yazılmışdır. Orta Asiya və Şərqi Türkiстан əlyazmaları içərisində Avropada hazırlanmış kağıza yazılanların miqdarı cüzdür. Zaman baxımından onlar XIX-XX əsrin əvvəlinə aiddir. Bununla yanaşı, Avropada istehsal edilən kağızın, məsələn, Türkiyəyə ilk gəlişi XIV əsrin sonuna təsadüf edir. Artıq XVII yüzillikdə Avropa istehsalı olan kağıza yazılmış əlyazmaların sayı xüsusilə artır.

Yazı aləti qələm – qamış qələm idi. Qələmin hazırlanması üçün müəyyən vərdiş və təcrübə tələb olunurdu. Qələm üçün seçilib götürülmüş qamışı suda tünd-palıdı rəng alana qədər saxlayırdılar. İlk emaldan sonra qamışı kəsir, düynülü yerdə xüsusi bıçaqla (qələmtəraş) ucluq və yarıq açırdılar. Bu zaman məsləhət görülürdü ki, yarığın ünsi adlanan sağ tərəfini vaxşi adlanan sol tərəfinə nisbətən biraz nazik olsun. Qamışı kəsmək üçün xüsusi sümük, yaxud buynuz altlıqdan qələmkatdan istifadə edilirdi. Bədii xəttatlıq yazısı üçün qələmin yonulması və bu işin nöqsansız yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Hazırlanmış qələmi torpaqla sürtürdülər ki, yağdan təmizlənsin, sonra yazıda yoxlayırdılar. Əgər qələmin nöqtəsi düzgün forma alırdısa o, yazıya yararlı hesab edilirdi.

Orta Asiya mirzələri və ədibləri adətən tuşla və mürəkkəblə yazırdılar. Tuş qurumdan və albalı kitrəsindən, mürəkkəb isə zəydən və mürəkkəb qozasından hazırlanırdı.

Xəttatlıq üçün xüsusi davamlı qara və rəngli mürəkkəb hazırlanması resepti olduqca mürəkkəb idi və tərkibinə çoxlu komponentlər qarışdırılırdı. Məsələn, qurum, mürəkkəb qozası, çuğundur ağacı və s. A. A. Semyonovun sözlərinə görə, “ən son dövrlərə qədər yaxşı mürəkkəblər böyük əmək sərf etməklə və çox diqqətlə hazırlanırdı. Buxarada xüsusi mürəkkəb ustaları onu ancaq özlərinə məlum olan reseptlə hazırlayırdılar. Bədii əlyazmalar tərtib edilərkən onun yüngül xoşa gələn iy verməsi üçün mürəkkəbə qızıl gül

suyundan tutmuş kəskin konsentratlara qədər lazımı miqdarda müxtəlif aromatlı əlavələr edilirdi.

Orta əsrlər müsəlman Şərqi ölkələrində çoxlu xətt üslublarından istifadə olunurdu. Onlar xarici görünüşü ilə bir-birindən fərqlənirdi və onlardan istifadə üçün dəqiq qaydalar mövcud idi. XV əsrə qədər Orta Asiyada əsas xətt üslubları nəsx, təlik, suls hesab olunurdu. Orta Asiya xəttatları və ədəbiyyatçıları az da olsa digər xətt üslublarından da istifadə edirdilər. XIV əsrdə yeni xətt üslubu – nəstəlik yarandı. O, adətən Quranın köçürüldüyü nəsx və əsasən dəftərxanada və işgüzar yazışmada istifadə olunan surətli təlik yazı üslubunun elementlərinin birləşməsindən yaranmışdı. Nəstəlik xəttinin inkişafında və geniş yayılmasında XIV-XV əsrin birinci yarısı nəstəlik ustalarının əsərləri ilə yanaşı görkəmli yazı ustası Sultan Əli Məshədinin (1432-1520) yaradıcılığı da böyük rol oynamışdır. Nəstəlik xətt üslubunun nəzəri və texniki məsələləri işıqlandırılan xəttatlıq üzrə xüsusi traktat da onun qələminin məhsuludur. İlk vaxtlarda zəngin əlyazmaların və kitaların xətti kimi meydana gələn nəstəlik qısa dövr ərzində başqa xətt üslublarını sıxışdırıb aradan çıxararaq Orta Asiyada hakim xətt üslubuna çevrildi. XV-XIX əsrlərdə Azərbaycanda, Orta Asiyada, Şərqi Türkistanda məzmunundan, təyinatından və həcmindən asılı olmayaraq yaradılmış əlyazmaların, demək olar ki, hamısı bu xətt üslubu ilə yazılmışdır.

Əlbəttə, yüksək bədii əlyazmalar tərtib olunarkən xəttə çox ciddi tələblər qoyulurdu. Belə əlyazmanın mükəmməl sayılması üçün ilk səhifədən son səhifəyə qədər o eyni bədii xəttlə yazılmalı idi. Bu əlyazmalar ünvanlarla, başlıq şəkillərlə, miniatürlərlə və başqa daxili bəzəklərlə adətən zəngin tərtib olunurdular. Ona görə də bu işdə rəngli mürəkkəb və tuşla yanaşı boyadan, maye qızıl və gümüşdən də istifadə edilirdi. Yüksək rütbəli əsabələrin və tanınmış şəxslərin sifarişi ilə bədii əlyazmaların tərtibatı zamanı adətən üzrə üç peşə ustasının əməyinin birləşdirilməsi tələb olunurdu: xəttatın, miniatürçü rəssamın, cildləmə ustasının. Son onilliklərin tədqiqatları göstərir ki, orta əsrlər dövründə Orta Asiyada yerli orijinal miniatür rəssamlığı məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Müasir sənəşünasların qəbul etdiklərinə görə, Mavənnəh miniatür rəssamlığı məktəbi nümayəndələrinin əsərləri Orta Asiya xalqları mədəniyyəti xəzinəsinə, bununla yanaşı həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyələrdir.

Hər bir kitabın vacib tərkib hissəsi olan cild ayrıca hazırlanırdı. Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda cildləmə incəsənətinin qədim ənənəsi olmuş, ancaq xüsusi özünəməxsusluğu XVIII-XIX əsrlərdə qazanmışdır. Türkiстан tarixinin və mədəniyyət tarixinin böyük bilicisi A.A.Semyonovun sözlərinə görə, həmin dövrün Orta Asiya kitab cildi “tam orijinal idi. Şərqi başqa yerlərində heç bir nümunə onunla müqayisəyə gələ bilməzdi”.

Orta Asiya mənşəli kitab cildləri tipinə, formasına, materialına görə

rəngarəngdir. Burada dəri və karton cildlər, oymalı ağac (çinar) cildlər, gümüşdən tökülmüş cildlər və s. vardır. Ancaq dəri cildlər daha çoxdur. Burada iki dəri cild fərqlənir. karton üzliyə çəkilmiş tam dəri parçası və mükavva – yarım dəri cildlər. Orta Asiyada mükavva ən çox yayılmışdı. Belə cildlər erkək eşşəyin xüsusi üslubla emal edilmiş dərisindən hazırlanırdı. Belə dəri saura yaxud savra adlanırdı. Dəri cildlər müxtəlif rənglərdə olurdu, ancaq yaşıl, qırmızı, sarı rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Cild üçün karton adətən yazı kağızlarının yapışqanla birləşdirilməsi yolu ilə düzəldilirdi. Yapışqanlı kartonlar “məğziyi saxte” adlanırdı. Başqa növ cild kartonu məğziyi rixtə, yəni tökülmüş karton adı daşıyırdı. Belə karton cildçilərin kitab cildləndikdən sonra kəsilən zaman toplanıqları kağız parçalarından düzəldilirdi. Karton cildləri yağlı boya ilə rəngləyir və üstünə lak çəkir-dilər. Çox vaxt onlar haşiyə, damğa, medalyon və b. formalarında basma naxışla bəzədilirdi.

Orta Asiya cildləmə ustalarının yüksək sənətkarlığını onların əl işləri sübut edir. Onların ən yaxşı nümunələri “Özbəkistan Elmlər Akademiyası Şərq əlyazmalar külliyyatının” on cildlik nəşrində təmsil edilmişdir.

Cildləmə işinin əsas mərkəzləri Buxarada, Səmərqənddə, Kokandda, Daşkənddə, Xivədə yerləşirdi. XIX əsrin ikinci yarısında kokandlılar ən yaxşı cild ustaları sayılırdı. Cildçiləri səhhaf, yaxud mükəvvəsaz adlandırılırdılar. Çox vaxt kitab ticarətçiləri də cildləmə işi ilə məşğul olurdular. XVIII əsrdən başlayaraq Orta Asiyada hazırlanmış cildlərdə, bir qayda olaraq, ustaların dəyişməz formada adları yazılırdı – “hansısa cildçi düzəltmişdir”.

Y.O.Yakubovskinin məlumatına görə, XIX əsrin ikinci yarısında hazırlanma səviyyəsinə görə hər cildin orta qiyməti bir ya iki tənqə - (15-30 qəpik) idi. Metal üzərində naxışlarla bədii tərtibatlı cildin dəyəri 4 manata yaxın olurdu. Kitabın eni, hündürlüyü, bəzən qalınlığı nəzərə alınmaqla əlyazma kitabının formatı müxtəlif olurdu. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, Orta Asiya üçün xarakterik olan format belədir: cildin hündürlüyü 24-27 sm. eni 17-18sm. Həmçinin 18x11 format da dəbdə idi. Nadir hallarda böyük formatlı (hündürlük 30-45 sm, en 27-28 sm) kitablara da rast gəlmək olur.

Əlyazma kitablarının çox hissəsi elə tərtib edildikləri yerlərdə də üzü köçürülürdü. Orta Asiyada yazılan Vasifinin “Bədii əl-zəkai” və Məhəmməd Yusuf Münşinin “Tarixi Mükimxani” məşhur əsərlərinin taleyi bu cəhətdən maraqlıdır. Bu əsərlərin hazırda məlum olan nüsxələri (onların sayı çoxdur) ancaq Orta Asiya əlyazmaları ilə təmsil olunur. Qeyri ilahiyyət ədəbiyyatı içərisindən əyalətlər arasında ən çox yayılanları müsəlman Şərqi qəndə populyar olan şairlərin və tarixçilərin əsərləridir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir regionun əlyazma kolleksiyasının tərkibində digər rayonlarda hazırlanmış əlyazma kitabının mövcudluğu heç də həmişə əsərin populyarlığı ilə əlaqədar deyildir. Kitabın yayılması yolları çox müxtəlif idi. Çox vaxt

əlyazmalar bir rayondan digərinə mədəniyyət və ədəbiyyatla heç bir əlaqəsi olmayan vasitələrlə keçirdi. Məsələn, hərbi yürüşlər zamanı hərbi qənimətlər arasında əlyazmalar da az olmurdu. Bəzən öz kitablarının yayılmasına müəlliflər də şərait yaradırdılar. Kaşqar tarixçisi Hacı Yusuf haqqında yuxarıda danışılmışdır. O, özünün "Cəm ət-təvarix" əsərinin bir neçə nüsxəsini çıxaraq birini Dımulla Şami adlı şəxsə, birini Xotan bəyinə, hakimiyyətinin tarixinə həsr olunan əsərin bir nüsxəsini isə Yaqub bəyin vətəninə - Əkdican vilayətinin Psket kəndinə göndərmişdir. "Baburnamə" ilə də əlaqədar oxşar hadisəyə rast gəlirik. 925/1519-cu ilin hadisələrini təsvir edərkən Babur yazır: "Xəbərçi Hafizin böyük qardaşı Səmərqənddən gəlmişdi. İndi mən ona Səmərqəndə qayıtmağa icazə verdim və onunla Pulad Sultana öz divanımı göndərdim...". Başqa bir yerdə Babur məlumat verir ki, Xocayi Kalanın xahişi ilə əmr etdim ki, surətini çıxarsınlar və onu Şəhrak bəylə göndərdim.

Oxucu auditoriyası sosial cəhətdən müxtəlif idi. Əlyazma sifarişçilərinin, onların sahiblərinin tərkibindən bu haqda fikir yürütmək olar. Onların sırasında hakimiyyət əsabləri, xan nəslinin üzvləri, əyanlar, ilahiyyat nümayəndələri, xırda məmurlar, parça ticarətçiləri və b. vardı. Eləcə də oxucu səviyyəsinin aşağı olduğundan gileylənən tarixi əsərlərin tərcüməçilərinin şikayətləri də bunu sübut edir. Aşağı səviyyəli oxucu məfhumu altında görünür əhalinin orta və aşağı təbəqələri nəzərdə tutulur.

Oxucu auditoriyasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqil, fərdi oxu kitabla tanışlığın yeganə forması deyildi. Orta əsr müsəlman cəmiyyətində savadsız adamlara təkə orta təbəqə arasında rast gəlinmirdi, belələri hakimiyyət üzvləri, əmirələr arasında da vardı. Ədəbi əsərin oxunuşdan mənimənilməsi mühüm yer tuturdu. O dövr üçün bu forma savadlılığın zəif inkişafı, bahalı kitabların hamı tərəfindən alın bilməməsi və s. şəraitdən irəli gələn ictimai tələb idi. Kitab çox vaxt ailədə, dostlar əhatəsində və digər məclislərdə ucadan oxunurdu.

Bu barədə də müxtəlif tədqiqatlarda məlumat verilmişdir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısına qədər Orta Asiya ilə şərq Türkiistanın kitabçılıq və kitabxana mədəniyyətində bir çox müştərək ənənələrin mövcud olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. A.A.Xələfov. Azərbaycanca kitabxana işi. I cild. BDU-nun nəşri, 2002, 360 s.
2. A.A.Xələfov. Kitabxana və cəmiyyət. B. Azər nəşr, 2011, 348 s.
3. P.Kazimi. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı, İBİ, 2012, 314 s.
4. P.Kazimi. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lüğətçilik ənənələri. Bakı, "Kitabxanaşünaslıq və informasiya", 2010, № 2, s.64-70
5. P.Kazimi. Türkmənstanda kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı, Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2012, № 2. s. 41-46
6. P.Kazimi. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində müştərək

- ənənələr. Gənc alimlərin respublika konfransının tezisləri, 18 may-2012, s. 4-5
7. P.Kazimi. Türk xalqlarının əlyazma kitabı və onun yayılma arealı. Bakı, "Kitabxanaşünaslıq və informasiya", 2012, № 1 (7). s. 59-75
 8. P.Kazimi. Qazaxıstanda kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı, "Kitabxanaşünaslıq və informasiya", 2012, № 2 (8). s. 34-39

Central Asia and Eastern Turkistan Culture and Library

Kazimi P.F.

Pkazimi@mail.ru

Doctor of Philosophy in History science

Summary

Department of Baku State University Library article creation, development, and focuses on international cooperation. In particular, the expansion of the department of international scientific cooperation are analyzed in mutəqillik

Key words: Department of Library and scientific cooperation, kitabxanasünaslıq contemporary problems of international cooperation.

Книжное и библиотечное культура Средной Азии и восточного Туркистана

Доктор философии по историческим наукам

PKazimi@mail.ru

Статья охватывает исторический обзор книжной и библиотечной культуры Средной Азии и восточного Туркистана в контексте книжной и библиотечной культуры Туркских народов. Статья посвящено общности культуры огромного ариала и раскрывает элементы толерантности книжный библиотечной культуры туркских народов.

Ключевые слова: книжное и библиотечное культура, Средняя Азия и восточный Туркистан, исламская культура, рукописная книга.